ՄԱՀՏԻ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆ

Մինչդեռ 1882ին վերջերը՝ Արապի Պէյի հանած յուզմանց և արկածից զոհ եղող Եգիպտոս՝ ձեռք զարկեր էր դարման տանելու իւր մեծամեծ աւերմանց և վնասուց, ահա սուտ մարգարէ մը վերին Եգիպտոսի խորերէն իւր ձայնը բարձրացընելով՝ հասարակաց 'ի սկզբան հետաքրքիր՝ բայց յետոյ լուրջ հայեցուածը և մտադրութիւնը իրեն ձգեց։ Մահտի՝ Սուտանը ամբողջ ոտք հաներ էր քիչ ատենի մէջ, կազմեր էր բանակ մը ապստամբելոց, և հասեր էր 'ի Գուրտհ-էլ-Գատրահ, քանի օրուան ճամբայ հեռի 'ի Գահիրէէ։ — Խետիվի վարչութիւնն իսկոյն մտածեց ուղարկել այս նոր ապստամբին դէմ զիսմայիլ Էյուպ փաշան, Սոտի փաշայի հետ։ Եգիպտոսի մէջ գտնուող անգլիական բանակն, որ մեծաւ մասամբ վերադարձեր էր յԱնգլիա, ստիպեցաւ առ ժամն դեռ ևս յապաղելու՝ երկրին խաղաղութիւնը ապահովելու համար։ Առանց որոշողական գործոյ մը՝ այս վիճակիս մէջ կեցաւ Եգիպտոս քանի մ'ամիս, մինչդեռ Մահտիի խնդրոյն արժէքն ներքսապէս կը ծանրանար՝ սպառնալից երևոյթ մ'առնելով։ Եւ յիրաւի շատ չանցաւ՝ երբ գուժեցին յեւրոպա հեռագիրք՝ Մահտիի մեծ զօրութեան համբաւը և իրեն սկըսած աղետալից թատերգութիւնը։ Անցեալ տարւոյն 1883ի սկիզբները, փետրուարի մէջ, Մահտիի դէմ ուղարկուած էր անգլիացի Հիքս փաշան՝ 10000 եգիպտական կանոնաւոր զօրաց բանակի մը գլուխ դրուած. և ահա նոյն տարւոյն վերջերը կը հասնէր յեւրոպա Հիքսի կրած կոտորածն 'ի Մահտիէ, որ ըստ ոմանց 300,000 և ըստ այլոց միայն 20,000 բանակի մը գլուխն անցեր էր, որ կազմեալ էր մեծաւ մասամբ կրօնամոլ և պատերազմող Պետուինաց բազմաթիւ ցեղերէ, որոց կ'առաջնորդէին տէրվիշք։ Երեք օր տևեց այն արիւնահեղ պատերազմն, սկսեալ նոյեմբերի 3էն մինչև 5, Էլ-Օպէյիտի կողմերն, փէսքէտ ըսուած նեղ անցից մէջ, ուր մատնիչ առաջնորդ մը ձգեր էր Հիքսի բանակը, և ինքն աներևութացեր։ Բովանդակ անգլ-եգիպտական բանակն ջնջուեցաւ, նոյն ինքն զօրավարն Հիքս և իւր սպայակոյտն կոտորեցան. հազիւ քանի չափ անձինք կրցան փախչիլ ազատիլ։ Հիքսի սպայակոյտն կազմեալ էր 12 եւրոպացի գընդապետներէ, յորոց երկուքն գերմանացի էին և մնացած տասն անգլիացի։ Հեծելազնդին կ'առաջնորդէր Մարդինի զօրապետն, և հետևակազօրուն՝ զօրավարն Վալքէր։ Բանակին կ'ընկերէին երեք օրագրաց լրաբերք, հռչակաւորն Օ'Տոնովան Եդմոնտ, որ նաև վերջին Ռուս-Օսմանեան պատերազմին ատեն ներկայ գտնուեցաւ փոքուն Ասիոյ և Հայաստանի պատերազմին, Վիծեդելլի իտալացին, ուրիշ գերմանացի թղթագիր մը, յորոց իտալացին միայն ազատեցաւ։ Ձայն ելաւ նաև որ Մահտիի գունդն կազմակերպեալ էր Սուլէ անուամբ գալլիացիէ մը։

Բայց Անգլիացւոց դժբախտութիւնն միայն այսու պիտի չվերջանար։ Երկրորդ օրը 500 եգիպտացիք՝ Մոնգրիէֆ զօրավարին առաջնորդութեամբ, որ անգլիական հիւպատ էր 'ի Սուաքիմ, հանդիպեցան Տոկքայի մէջ ուրիշ Պետուինաց բազմաթիւ խմբի մը։ Ջանացին փախչիլ, բայց ամէնքն ալ սպանուեցան, բաց 'ի 14 հոգիէ, որոնք դըժ հասուցին 'ի Սուաքիմ։

Ուրիշ նոր աղէտք մ'ալ հասաւ եգիպտական բանակին, որուն իւրաքանչիւր պատերազմն՝ մի մի կոտորած կը դառնար։ Դեկտեմբերի 5ին՝ 700 ան-

digitised by A.R.A.R.@

ՀԻՆՔԷ կազմուած գունդ մը պատահեցաւ Մահտիի կողմնակցաց Սուաքիմի մօտ. և 700 անձէն միայն 70 կրցան ազատիլ։ Պատերազմին գրեթէ ամբողջ օր մը տևեց՝ գիւղացիական քաջութեամբ կռուելով 700 անձինքն՝ ընդդէմ 5000ի. և այն ատեն միայն սկսան յաղթուիլ՝ երբ հրացանաց փամբուշտներն սպառեցան։

Այս կոտորածներէն յետոյ այլ ևս կորսուած էր Սուտան՝ Եգիպտոսի համար, կարելի չէր այլ ևս ոչ Գորտովանի և ոչ մանաւանդ Ցարֆուրի վրայ մտածել. պէտք էր պաշտպանել ընդարթումի և Սուաքիմ, որուն վրայ կ'ուղղէր Մահտի իւր արշաւանքը։

Այս հարուածն ծանր էր և շատ վընասակար Անգլիոյ Եգիպտոսի վրայ ունեցած ազդեցութեան. ուստի բանակն՝ որ մեծաւ մասամբ սկսեր էր մեկնիլ յԵգիպտոսէ՝ հակառակ հրաման ընդունեցաւ։ Կլոստոնը շատ փութացեր էր Եգիպտական պատերազմին աւարտումը աւետելու՝ Խորհրդոյ ատենին մէջ, և Անգլիացիք կը յանդիմանէին զինքը՝ որ Եգիպտոսի մէջ ուրիշ բան չէր գործած՝ բայց միայն թղթէ բերդ մ'էր կառուցեր։

Վեհափառ Սուլդանն վճռեց մեկէն բանակ մ'ուղարկելու յԵգիպտոս, ոչ միայն Եւրոպացւոց յայտնի ընելու համար իւր ունեցած անբեռնաբարելի իրաւունքը Եգիպտոսի վրայ, այլ նաև ընդդէմ՝ նոր մարդարէին՝ որ կարծես յափշտակել կը ջանար իւր խալիֆութեան իրաւունքը։

Բայց տարբոյս սկիզբն՝ Եգիպտոսի թատերական տեսարանին վրայ հանեց նոր անձի մը դերասանական մասը։ Մինչդեռ Եգիպտոս Մահտիի առջև ծանր վտանգի մէջ կը գտնուէր, ուրիշ վտանգ մ'ալ աւելցաւ Եթովպիոյ Յովհաննէս թագաւորին միջամտութեամբ։ Այս թագաւորն՝ որ 'ի սկզբան քրիստոնէական սկզբունքներու վրայ հաստատուած նամակով մը մերժած էր իսլամական նոր Մարգարէին հետ դաշնադրութիւն կազմելու, յետոյ իր գնդոցն եկաւ տիրեց Եգիպտոսի՝ Եթովպիոյ սահմանակից գաւառաց, օգուտ քաղելով Մահտիի արշաւանքէն. որով Եգիպտական գունդերն փախչելով Մահտիի կողմնակիցներէն, կը պաշարուին Եթովպական բանակէն, որ հասեր է մինչև 'ի Քասալա. և մինչդեռ մեկ կողմէն Յովհաննէս թագաւորն իւր բանակով կը յառաջէր դէպ 'ի ներս, տիրելով Եգիպտական բանակէն լքեալ ամրութեանց, միւս կողմանէ Մահտի գրեթէ զՔարթում առնելու վրայ էր, և կը հրատարակէր որ իր ընծացքը պիտի ուղղէր դէպ 'ի Գահիրէ, աղատելու զայն Անգլիացւոց ձեռքէն։

Եգիպտոսի վարչութիւնն չուտով իմացաւ՝ որ ինքն իրեն մնացած՝ չէր կարող գործ մը տեսնել. ուստի յայտնեց Անգլիոյ՝ որ եթէ վերջինս պաշտպանելու չլինի զԽէտիվին՝ Խորհրդարանն որոշած է Սուտանի պաշտպանութիւնը Յաճկասատանի յանձնելու։ Անգլիա առաջարկեց Եգիպտական խորհրդարանին՝ թողլու զՍուտան, ետ քաշուելու 'ի Քարթումէ, և կեդրոնացրնելու Եգիպտական զօրութիւնները Նիլոսի երկրորդ ջրվէժին մօտ. և թէ այն ատեն միայն կարող է սանձել զՄահտի և կոտորածով մը վրէժ խնդրել Հիքսի մահուան և բանակին կոտրտեան, երբ Պաքէր Եգիպտացի զօրավարն կարենայ միացընել Սուտանի և Նուպիոյ մէջ ցրուած զինուորական ամրութիւնները և բանակները։ Այս առաջարկութեան վրայ՝ իրենց հրաժարականը ներկայացուցին Եգիպտական խորհրդարանին անդամք, և հրաժարականնին ընդունուեցաւ։

Պաշտօնակալաց հրաժարմանէն ետքը նաև փոխարքային վիճակն անհաստատութեան մէջ մնաց. ինքն չէր ուզեր հրաժարիլ և կը ջանար գէթ առժամանակեայ ամրութիւն մը գտնել՝ Նուպար փաշայի նախագահութեամբ կազմեալ խորհրդարանի մը պաշտպանութեամբ. բայց և այն 'ի զուր եղելով կը պահանջէր օգնութիւն

digitised by A.R.A.R.@

կամ 'ի վեհափառ Սուլդանէն, որ է օրինաւոր տէր Եգիպտոսի, և կամ յԱնգլիոյ՝ որոյ ոչ ինչ նուազ ազդեցութեան ներքև կը գտնուէր։

Մինչդեռ Եգիպտոսի վարչութիւնն այս օրինակ երկպառակութեանց և յուսոյ մէջ կը յապաղէր, միւս կողմէն Մահտի և Յովհաննէս Թագաւորն աւելի ևս ահաւոր կը սպառնային։ Կապոյտ Նիլոսի բնակիչքն անցան սուտ մարգարէին կողմն, և 50000 ապստամբեալք Սպիտակ Նիլոսի վրայ պաշարեցին զՀալիֆէէ. Մահտիի առաքեալներն ապստամբութիւն կը գրգռէին վերին Եգիպտոսի մէջ. և շատ մը նահանգներ ընդունեցան նորա իշխանութիւնը։ Եգիպտական վարչութիւնն սահմանեց թողլու զՔարթում, և եթէ հնար է պաշտպանելու զՍուաքիմ՝ Եթովպացւոց թագաւորին դէմ։ Պաքէր փաշա ետ քաշուեցաւ 'ի Թոգարէ և 'ի Սինկատէ. բայց Սուտանէ ետ քաշուիլն դիւրին բան չէր, վասն զի երեք ամիս դէթ պէտք էր և 1300 նաւակներ՝ կարենալու համար ազատել 12000ի եգիպտական բանակը և 84 թնդանօթից ծանրաբեռն կազմածը։

Այսպիսի դժուարին դրութեան մէջ կը գտնուէր Եգիպտոս, երբ վերջապէս Անգլիա տարտամութիւնը մէկդի դնելով՝ հակառակ հրաման ուղարկեց Միացեալ զօրաց՝ չմեկնելու յԵգիպտոսէ. հրամայեց Խէտիվի վարչութեան թողլու զՍուտան, և ինքն հոն ուղարկեց զզօրավարն Կորդոն, գրեթէ լիազօր իշխանութեամբ՝ պէտք եղած դարմանը կատարելու։ Կորդոն՝ նախ Եգիպտոսի վարչութենէն՝ նոյն գաւառաց հրամանատար կարգուեցաւ, և հետը առած Ցարֆուրի դահլիկէց Սուլդանը՝ ուղեց վերտին զայն իրեն գահուն վերայ բարձրացընել։ Պիտի կարենար արդեօք Կորդոն իւր այս դժուարին պաշտաման մէջ յաջողիլ, կը հարցընէին 'ի սկզբան օրագիրք անվստահութեան նախազգացմամբ։ Եւ յիրաւի սկզբնաւորութիւնն յաջող եղք մը չէր գուշակեր։ Ապստամբք յարձակեցան կատաղաբար երկու շաբթնաւուց վրայ, զորս ուղարկած էր Կորդոն աւերելու Նաւակամուրջ մը՝ զոր կառուցեր էին Նոքա Նիլոսի վրայ. և հազիւ այն երկու նաւերն կարող եղան ազատիլ անոնց ձեռքէն, յետ ուժգուն թնդանօթի հարուածոց։ — Կորդոն ինքն անձամբ՝ յետ թողլու զՍուտան և պատգամաւոր մ'ուղարկելու առ Մահտի, սկսաւ քարթումի վրայ քալել. բայց օրէ օր իր առաքելութեան յաջող ելից վրայ օրագրաց տարակոյսներն կը շատնային. մինչև ձայն ելաւ նաև թէ իւր ուղեկցաց հետ 'ի միասին գերի բռնուած լինի. բայց ոչ էր ստոյգ. վասն զի ինքն փորոքոյ անապատէն անցնելով՝ քիչ ատենէն հասեր էր 'ի Պէրպէր։ Բայց իրեն այս խաղաղ ուղևորութեան ժամանակ՝ Սուտանի միւս կողմն ահաւոր կոտորած մը տեղի կ'ունենար։ Թոգարի քով, փետրուարի 4ին, Պաքէր փաշա յետս կը մղուէր յՕսման Տիկմայէ, որ Մահտիի ամենէն աւելի մոլեռանդն և յանդուգն զօրավարներէն մին է։ Եգիպտացւոց թիւն 6000ի կը հասնէր՝ ընդդէմ 10000 թշնամեաց, որոց եռանդուն կատաղութեան առջև՝ տեղի տալ սկսաւ Եգիպտական գունդն, և կամ խոնարհած 'ի գետին՝ սկսան խնդրել խնայելու իրենց կենաց։ Պաքէր 2000 մարդ կորսընցուց, մի մասն ցրուեցան, և հազիւ կրցաւ 1200 զօրքով 'ի Սուաքիմ ապաւինիլ։ Բայց նաև Սուաքիմի մէջ ապահով չէր անգլ-եգիպտական բանակն, վասն զի սուերն ապստամբեցան, և օրէ օր վախ կար Եւրոպացւոց մեծ կոտորած մը հասցընելու. և գաղթականութիւնք սկսան 'ի Սուաքիմէ։ Յովհաննիսեանք ուրիշ կողմէ կ'ըսպառնային Սանքայիի վրայ, որ Եթովպիոյ սահմանագլուխները կը գընի. և ապստամբութիւնն տարածուեր էր 'ի Քասալայէ մինչև ցիարմիր ծով, մանաւանդ թէ նաև ծովէն անդին Արաբիոյ մէկ մասին մէջ ևս գրգռուած էին ոգիք։ Այս դիրքին մէջ էր Եգիպտական խնդիրն՝ երբ վերջա-

digitised by A.R.A.R.@

պէս կորդոն հասաւ 'ի Քարթում, և յայտնի ըրաւ իր առաքելութեան նպատակը, հրովարտակաւ մը՝ յորում կը ճանչնար զՄահտի՝ իբրև օրինաւոր Սուլդան Կորդովանի, որով Սուտան Եգիպտոսի համար կորսուած պիտի համարուէր։ Բայց այս առաջարկն մերժուեցաւ յապստամբաց, որք մարտի սկիզբները տիրեցին նաև Թոգարի, զոր պաշարած էին միայն 1000ի չափ ապստամբք առաջնորդեալ յՕսման Տիկմայէ. և այս յաղթութիւնն յայտնի ըրաւ եգիպտական զօրաց վախը և իրենց զինուց և զօրութեան վրայ ունեցած անվստահութիւնը։

Այսքան ձախողութեանց փոխարէն՝ անգլիական զինուց յաջողութիւն մը ոչ սակաւ մխիթարեց զվհատեալս։ Կրահամ զօրապետն, զոր Անգլիա 4000 զօրօք Սուաքիմ եղողաց օգնութեան ուղարկած էր, փետրուարի 29ին Դէպի քով նշանաւոր յաղթութիւն մը տարաւ, ընդդէմ զօրաց Օսման Տիկմայի, որոյ բանակն 10000ի կը հասնէր, իսկ Անգլիացւոցն 3000 հետևակ ունէր, 750 հեծեալ, 6 միթրալէօզ և ութ սովորական թնդանօթ։ Երեք ժամ անընդհատ տևեց պատերազմն, որուն մէջ Պետուիններն իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանեցին. նախ ցըցայարդար պատնիշի մը ետև ամրացան, ուստի յարձակեցան անգլիական քառակուսւոյն վրայ. բայց վերջիններս անտեղիտալի մնացին, և յառաջ դիմելով առին ցցապատնէշը, և ուղղելով զթնդանօթս թշնամեաց վրայ՝ զիրենք 'ի փախուստ ստիպեցին։ Պետուիններն կորուսին 1100 անձինք, իսկ Անգլիացիք ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր՝ 170 անձինք միայն։ Կրահամ հալածեց զթշնամիս՝ բաւական տեղ ետևնէն զիմելով, և առաւ անոնց վրանայարկ բանակատեղին։ Յետոյ արագութեամբ դիմեց Թոգարի վրայ, որ անձնատուր եղաւ մարտի մէկին՝ առանց ընդդիմութեան. իսկ Օսման Տիկմա գնաց բանակեցաւ ութ մղոն հեռի 'ի Սուաքիմէ։ Բայց Կրահամի այս յաղթութիւնն որոշողական վերջ կարող չէր տալ պատերազմին, և Սուտանի մէջ որչափ որ դիւրաւ կը ցըրուին թշնամիք, այնքան դիւրութեամբ նաև կը ժողովին։ Երկրորդ անգամ յաղթուեցան Պետուինք 'ի Դամանիէ. բայց և ոչ այնու մեծ փոփոխութիւն կրեց պատերազմին տեսարանն. [Օսման Տիկմա դեռ ևս 70000 զօրաց գըլուխ անցած կը պատրաստուէր ահեղ կոտորածի մը ընդդէմ Կրահամի. և միւս կողմանէ Կորդոն մեծ վտանգի մէջ էր 'ի Քարթում՝ պաշարուած Մահտիի բանակէն. փորձեց անգամ մը ազատելու, սակայն 'ի զուր. բաւական կորուստ ընելով՝ ստիպեցաւ դարձեալ քաշուելու 'ի Քարթում։

Կրկին և կրկին անգամ ծանոյց Կորդոն իւր անբախտ վիճակը Անգլիոյ խորհրդարանին և եգիպտական վարչութեան. բայց վերջինս անկարող էր օգնելու իրեն, իսկ Կլատսդըն խորհուրդ կու տար Կորդոնի՝ հաշտելու և միաբանելու ընդ Յովհաննէս թագաւորին և նորա նիզակակցութիւնը խնդրելու ընդդէմ Մահտիի, և կամ ուրիշ որ և իցէ կերպով իւր ճարը մտածելու։ Այս կերպով մէկ կողմանէ կ'իմացընէր Կորդոնի չյուսալու այլ ևս Անգլիոյ ձեռնտուութեան, և ապաւինելու իւր սեփական հնարագիտութեան. և միւս կողմանէ կ'առաջարկէր եւրոպական պետութեանց համազգի ժողով մը գումարել՝ Եգիպտոսի դրամական վարչութիւնը կարգադրելու համար։ Այս առաջարկն ցուրտ ընդունելութիւն գտաւ պետութեանց խորհըրդարանաց մէջ. և առաջարկուեցաւ՝ որ ոչ լոկ դրամական մասին, այլ բովանդակ եգիպտական խնդրոյն վրայ որոշողութիւն 'ի գործ դրուէր նոյն ժողովէն։ Բայց Անգլիոյ մէջ ընդհանուր տժգոհութիւն մը կը տարածուէր ընդդէմ Կլատսդընի բռնած անտարբեր ընթացից, և անգլիական անուան նախատինքը կը նշմարէին Կորդոնի անկման մէջ. մինչև ինքնին Կլատսդըն ըստիպուեցաւ խօսք տալու՝ օգնութիւն

digitised by A.R.A.R.@

ուղարկելու կորդոնի յուլիսի վերջերը, երբ Սպիտակ Նիլոսի ջուրերն սկսին քաշուիլ։ Բայց Եգիպտոսի մէջ Անգլիոյ բանակին գործերն օրէ օր 'ի վատթարն կը փութային։ Սուաքիմի զինուորական քաղաքապետն՝ զոր Կրահամ թողեր էր իրեն փոխանորդ, ստիպեցաւ թողլու զքաղաքն՝ որոյ վրայ կը սպառնար Օսման Տիկմա. նոյն ինքն Կրահամ բարեբախտ գրից մէջ չէր։

Հուետ ծովակալն՝ որ գնացեր էր Եթովպիոյ կողմերն բանակցելու ընդ Յովհաննէս թագաւորին, թէպէտ և սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ 'ի թագաւորէն, սակայն Եթովպացւոց ընդդէմ Եգիպտացւոց ունեցած ատելութիւնը չկրցաւ վերցընել։ Եւ ահա այս միջոցիս, յունիսի մէջ, կը հասնէր յԵւրոպա Պէրպէրի առման լուրն յապըստամբաց, որոց թիւն 45000ի կը հասնէր. ընդդիմակալ պաշարեալներն 1500 անձինք խողխողեցան, և բովանդակ զինական կազմածքն թշնամւոյն ձեռքն անցան։ Մահտի իւր այս յաղթութենէն վերջը քալեց Տոնկոլայի վերայ, որ միօրեայ ճանապարհաւ միայն հեռի է 'ի Գահիրէէ։ Սուաքիմ պաշարեալ օրէ օր անկանելու վտանգի մէջ կը տագնապի. իսկ կորդոնի վրայօք մինչև ցայժմ անհաստատ և դէմընդդէմ լուրեր միայն կը լսուին։

Կլատստըն Եգիպտոսի խնդրոյն նկատմամբ Գալլիոյ հետ գաղտնի դաշնադրութիւն մը հաստատելէն վերջը՝ հրատարակեց բովանդակ պետութեանց 'ի 23 յունիսի, հրաւիրելով զիրենք 'ի Լոնտրա 'ի Համազգի ժողովն։ Այս դաշնագրութիւնն կազմեալ է հետևեալ յօդուածներով. Նախ՝ Անգլիա յանձն կ'առնու յետս կոչելու իր բանակը յԵգիպտոսէ 'ի սկիզբն 1888 ամին, այնու պայմանաւ՝ որ եւրոպական պետութիւնք Անգլիոյ զԵգիպտոս թողուլը վտանգաւոր չհամարին, և նորա ներկայ գտնուիլը՝ խաղաղութեան անհրաժեշտ միջոց. երկրորդ՝ Անգլիա պարտաւորութիւն յանձն կ'առնու բանակը վերադարձընելու ժամանակ և կամ նաև անկէ առաջ ներկայացընելու պետութեանց առաջարկ մը՝ զԵգիպտոս և Սուէզի անցքը չէզոք գրից մէջ պահելու համար։ Իսկ դրամական խընդիրն թողուած է գումարելիք ժողովին որոշման, որ տեղի ունեցաւ 'ի Լոնտրա 'ի 28 յունիսի, յորում ժողովեալ են երեսփոխանք Անգլիոյ, Գալլիոյ, Գերմանիոյ, Իտալիոյ, Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Տաճկաստանի։

Իսկ Եգիպտոսէ հասած նշանաւոր լուրն ամսոյս վերջերն՝ եղաւ Տոնկոլայի առումն 'ի Մահտիէ, բայց դեռ ստուգութեան կարօտութիւն ունի։

digitised by A.R.A.R.@